

DAGMAR BARTOŇOVÁ

VÝVOJ REGIONÁLNÍ DIFERENCIACE VĚKOVÉ STRUKTURY SE ZŘETELEM K ÚZEMNÍM ROZDÍLŮM VE VÝVOJI REPRODUKCE V ČESKÉ REPUBLICE

D. Bartoňová: *Regional Inequalities of Age Structure in the Light of Different Demographic Behaviour in the Czech Republic.* – Geografie – Sborník ČGS, 104, 1, pp. 13 – 23 (1999). – The article deals with the influence of regionally different women's fertility on the changing age structure of Czech districts in 1990s. Long term regional differences of the age structure and their consequences are analysed as well as differences of reproductive behaviour and new demographic trends under the recently changed social and economic conditions. The changing nature of some other demographic phenomena as induced abortions or illegitimate births is also discussed. As fertility rate and abortion rate have dramatically dropped since 1992, Czech Republic can now be treated as a developed European country in this respect; the share of children born out of wedlock remains relatively low so far. The current natality trends will soon result in ageing of population in all Czech regions.

KEY WORDS: age structure – total fertility rate – reproduction – regional differences.

Článek byl zpracován díky podpoře grantu GA ČR č. 403/96/0258.

Úvod

Demografické charakteristiky obyvatelstva České republiky vykazují z hlediska dílčích územních celků nemalé odlišnosti. Jsou výsledkem spolupůsobení nejrůznějších složek životního prostředí v nejširším slova smyslu v historickém období nejméně jednoho sta let, usměrňovaným současně zákonitostmi dlouhodobých trendů demografického chování. Důsledky rozdílného průběhu sociálně ekonomické transformace české společnosti v devadesátých letech se přenášejí i do demografického chování a – byť s určitým zpožděním a modifikacemi – mění s rozdílnými regionálními efekty demografické chování a tím i demografické charakteristiky obyvatelstva menších územních celků.

Tématem studie je analýza výsledků diferenciačních vlivů výše uvedených faktorů na obyvatelstvo na okresní, tedy mezoregionální úrovni. Je zřejmé, že diferenciace demografických ukazatelů je zčásti ovlivněna samotným vymezením okresů. Navíc lze mezi nimi rozlišit několik typů podle polohy, převážujícího způsobu osídlení či ekonomického zaměření. Demografická data však tvoří na úrovni okresů ještě dostatečně početné soubory, aby byla zachována statisticky korektní vypovídací schopnost analyzovaných ukazatelů a zároveň počet okresů umožňuje s dostatečnou objektivitou postihnout regionální rozdíly. Administrativní členění bylo použito i z praktických důvodů, neboť demografické údaje jsou za tyto celky rutinně zpracovány.

Studie je zaměřena na analýzu změn struktury věkového složení a stárnutí v regionech a na analýzu změn struktury a úrovně plodnosti doplněnou o charakteristiky územních diferencí úrovně potratovosti.

Územní diference věkového složení obyvatelstva

Stagnace počtu obyvatelstva České republiky v první polovině 90. let, která přechází od roku 1995 v pozvolné ubývání počtu obyvatel, je především důsledkem zrychlení tempa snižování úrovně porodnosti ve spojitosti s poklesem intenzity plodnosti žen. Nově nastoupený směr vývoje plodnosti se objevil jako součást celkových změn v demografickém chování obyvatelstva vyspělých evropských zemí v druhé polovině 60. let v souvislosti se změnami v hodnotovém systému lidí, jež jsou spjaté s rostoucí individualizací života a modernizační společností. V Česku se uvolnil prostor pro nástup nového demografického chování teprve pádem železné opony, o to dramatictější však změny probíhaly.

Současná věková struktura je však výsledkem podstatně delšího vývoje, je dána počtem a historií všech generací současné populace. Obyvatelstvo České republiky stárne, avšak tento proces vlivem nepravidelností věkové struktury neprobíhá rovnoměrně. Příčinou nepravidelností současného věkového složení populace jsou především výkyvy v úrovni porodnosti v období minulých zhruba 90 let. K nim přispěly i válečné konflikty a hospodářská krize, jež byly provázeny rozsáhlými přesuny obyvatelstva, a to nejen na našem území.

Tab.1 – Vývoj věkového složení obyvatelstva ČR (stav k 31.12. daného roku)

Věková skupina	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Podíl obyvatel v %							
0 – 14	20,6	20,0	19,5	18,8	18,3	17,9	17,4
15 – 59	61,6	62,0	62,5	63,2	63,7	64,1	64,6
60 a více	17,8	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0	18,0
Ukazatele:							
Index stáří *	84,9	88,5	91,2	94,0	96,8	99,5	102,2
Průměrný věk	36,5	36,6	36,8	37,0	37,3	37,6	37,9
Věkový medián	35,6	35,9	36,0	36,2	36,4	36,6	36,8
Počet obyvatel v tis.	10 313	10 326	10 334	10 333	10 321	10 309	10 304

*) Index stáří vypočítán ze středního stavu obyvatel jako podíl osob starších 60 let a osob ve věku 0 – 14 let.

Pramen dat: ČSÚ

Tab. 2 – Přehled hodnot ukazatelů věkového složení obyvatelstva okresů ČR (1991-97)

Ukazatel	Index stáří		Podíl 60letých (v %)		Index 1997/91		
	1991	1997	1991	1997	podíl 60+	podíl 0–14	podíl 15–59
Maximum	114,7	139,5	21,2	20,8	112,4	87,8	107,1
Minimum	51,1	66,0	11,8	13,3	96,2	79,5	102,4
Variační rozpětí	63,6	73,5	9,4	7,5	16,2	8,2	4,7
Aritmetický průměr	82,4	99,7	17,6	17,8	101,7	84,3	105,1
Směrodatná odchylka	12,7	14,4	2,0	1,7	2,9	1,6	0,8
Variační koeficient	15,4	14,5	11,1	9,5	2,9	1,9	0,8
Česko	84,9	102,2	17,8	18,0	101,1	84,0	105,2

Pramen dat: ČSÚ

V současnosti pozorovaná stagnace počtu osob starších 60 let, založená nižšími počty narozených v období krize ve 30. letech, bude vystřídána po roce 2005 růstem počtu osob starších 60 let, neboť do poproduktivního věku vstoupí populačně silné ročníky z poválečné vlny zvýšené porodnosti (tab. 1).

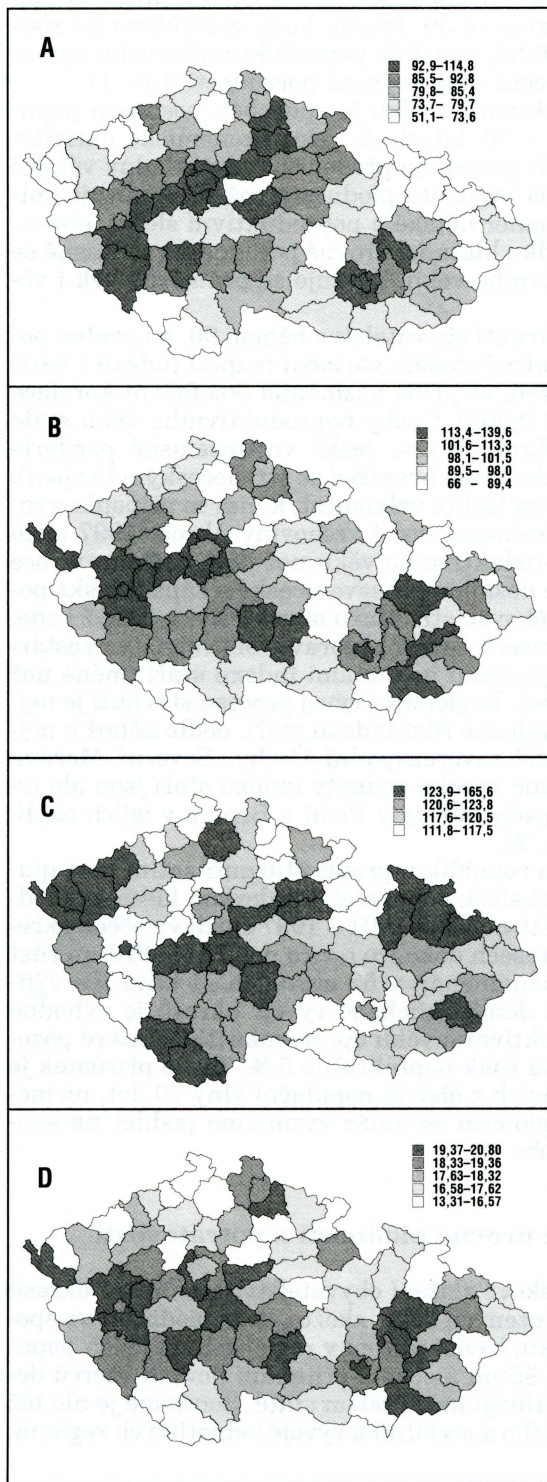
Nynější růst podílu osob produktivního věku je způsoben posunem populačně silných ročníků narozených v 70. letech do věku ekonomické aktivity. Stárnutí naší populace v 90. letech postupuje především od základny věkové pyramidy, jeho příčinou je klesající intenzita plodnosti, což se projevuje snižováním počtu narozených dětí. Poměr dětské a poproduktivní složky obyvatelstva se mění především v důsledku klesající úrovně porodnosti, současně se mírně zvyšuje podíl osob produktivního věku. Zvyšuje se průměrný věk i věkový medián obyvatelstva.

Uzemní diferenciací procesu stárnutí obyvatelstva během 90. let zvolna pokračovala – na úrovni okresů se mírně zvýšilo variační rozpětí indexů i variační koeficient, ale samotné rozložení se příliš nezměnilo (koeficient korelace pořadí pro roky 1991 a 1997 činil 0,902). Osoby poproduktivního věku stále nejvíce převažují nad dětmi v okresech tzv. české vnitrozemské periferie (okresy západočeského a jihočeského kraje hraničící se středočeským krajem), dále v Praze, Brně a Plzni a v zázemí těchto velkoměst, k nim se připojila v roce 1997 i střední Morava a část Českomoravské vrchoviny. V roce 1997 mělo již 39 okresů vyšší podíl osob poproduktivního věku než dětí, zatímco v roce 1991 to bylo jen 6 okresů. Po válce dosídlované severočeské a západočeské pohraničí si stále uchovává mladší věkovou strukturu obyvatelstva, i když i zde, podobně jako v průmyslových okresech severní Moravy, obyvatelstvo zestárló. Zatím jsou zde ale okresy s nejnižšími hodnotami indexu stáří (méně než 70 % – Sokolov, Tachov, Česká Lípa). Regionální vývoj procesu stárnutí je nejlépe patrný z kartogramu znázorňujícího růst indexu stáří, podle něhož k nejrýchlejší stárnoucí oblastem patří severozápadní Čechy, Severní Morava a část jihočeských okresů. Extrémně vysoké hodnoty indexu stáří jsou ale trvale v Praze, přičemž značně vzrostly indexy v Plzni a Brně a v jejich okolí, podobně jako v zázemí Prahy (tab. 2).

Jak naznačily již údaje za celou republiku, proces stárnutí zatím postupuje především na úkor podílu dětské složky obyvatel. Především klesající plodnost je příčinou toho, že se podíl dětí v období 1991 – 1997 snížil ve všech okresech o více než desetinu, ve 46 okresech dokonce o více než 15 %. Přitom růst podílu osob starších 60 let byl zaznamenán v 52 okresech, i když jen výjimečně přesáhl 5 %. Pro stabilitu demografického vývoje okresů je výhodné mírné zvýšení podílu osob v produktivním věku oproti roku 1991, které pozorujeme ve všech okresech; většinou však nepřekročilo 5 %. Tento přírůstek je dočasný, je dán přesunem narozených z období populační vlny 70. let, nicméně především v problémových regionech se může významně podílet na současné rostoucí nezaměstnanosti (obr. 1).

Regionální diferenciací úrovně plodnosti a potratovosti

Intenzita plodnosti ovlivňuje věkové složení obyvatelstva na úrovni okresů rozhodujícím způsobem. Počet narozených dětí, jakožto efekt plodnosti ve spojitosti s počtem žen v plodném věku, závisí přitom v regionech na jejich populačním „mikroklimatu“, na tempu šíření a ochotě přijímání nových vzorců demografického chování, mnohem citlivěji než v celém státě. Současně je ale též odrazem dlouhodobého ekonomického a sociálního vývoje jednotlivých regionů.

Sociálně ekonomické změny se projeví po roce 1989 v reprodukčním chování zejména těch generací, které od počátku 90. let vstupují do reprodukčního věku. V důsledku výrazného poklesu intenzity sňatečnosti došlo v období od roku 1989 do roku 1996 ke zvýšení průměrného věku při uzavření prvního sňatku (z 21,8 na 24,9 u svobodných žen a z 24,6 na 27,0 let u mužů) a zároveň, především asi v důsledku odkládání vstupu do manželství, i ke zvýšení podílu tabulkového počtu trvale svobodných osob. Protože se stále většina dětí u nás rodí v manželství, projevuje se odkládání sňatků následně i odkládáním narození dětí. To přetrvává i po uzavření sňatku. Pomalý pokles plodnosti z 80. let se od roku 1992 změnil v rychlý pád. V roce 1996 připadalo na 1 ženu za celé její reprodukční období v průměru méně než 1,2 živě narozeného dítěte (úhrnná plodnost). Ačkoliv do reprodukčního věku vstupují početně silné ročníky narozených v 70. letech, byl počet narozených dětí v roce 1996 nejnižší v historii našich zemí. Zatímco vývoj plodnosti je z hlediska populačních perspektiv nepříznivý, je ještě

Obr. 1 – Stárnutí obyvatelstva v okresech České republiky. A – index stáří (podíl obyvatel starších 60 let a obyvatel ve věku 0 – 14 let v %) v roce 1991; B – index stáří (podíl obyvatel starších 60 let a obyvatel ve věkové kategorii 0 – 14) v roce 1997 v procentech; C – vývoj indexu stáří 1991-97 (podíl 1997/1991 v procentech); D – podíl obyvatel starších 60 let na celkovém počtu obyvatel v roce 1997 v procentech. Pramen dat: Věkové složení obyvatelstva České republiky v roce 1991, 1997. ČSÚ Praha.

rychlejší snížení úrovně nerealizované složky reprodukce – potratovosti – vítaným jevem. Zejména v důsledku prudkého poklesu počtu interrupcí zejména od roku 1993 se průměrný počet potratů připadajících na 1 ženu snížil na hodnotu 0,7 a ve srovnání s rokem 1990 klesl o tři pětiny. Rozhodující většinu z nich přitom představovaly interrupce (v průměru 0,6 interrupce na jednu ženu, tab. 3).

Vývoj plodnosti a umělé potratovosti těchto dvou dnes již nezávislých součástí reprodukce obyvatelstva byl na úrovni okresů velmi diferencovaný. V období let 1987 až 1996 poklesla hodnota úhrnné plodnosti žen v jednotlivých okresech České republiky o jednu čtvrtinu až dvě pětiny). V absolutních číslech to znamenalo pokles maximálních hodnot z 2,12 na 1,43 živě narozeného dítěte a minimálních hodnot z 1,72 na 1,06 dítěte (výchozí rok 1987 byl zvolen jako poslední, v němž demografická reprodukce nebyla ovlivněna novými podněty – novelizace interrupčního zákona, události roku 1989; tab. 4).

Přestože se během 90. let pořadí okresů podle výše hodnot úhrnné plodnosti dosti měnilo, základní regionální rozdíly v zásadě přetrvávaly. Celkově vyšší úroveň reprodukce je i nadále charakteristická především pro moravské okresy, zatímco v Čechách byla dlouhodobě vyšší plodnost pouze ve venkovských okresech východních Čech a ve většině okresů pohraničí dosídlených po odsunu německého obyvatelstva migranty z vnitrozemí českých zemí a ze Slovenska. Toto obyvatelstvo si totiž uchovalo i v dalších generacích poněkud vyšší plodnost, navíc věkové složení v těchto regionech je často vlivem různých náborových akcí a podpory bytové výstavby v minulých letech příznivější. Tradičně vyšší ukazatele plodnosti na Moravě se v posledních dvou letech začaly výrazněji diferencovat. Poměrně rychle klesla úroveň úhrnné plodnosti ve většině velkoměst a v okresech s vyšším podílem městského obyvatelstva. Nejnížší hodnoty úhrnné plodnosti stále vykazuje Praha a okresy středních Čech,

Tab.3 – Souhrnné ukazatele porodnosti a potratovosti v České republice

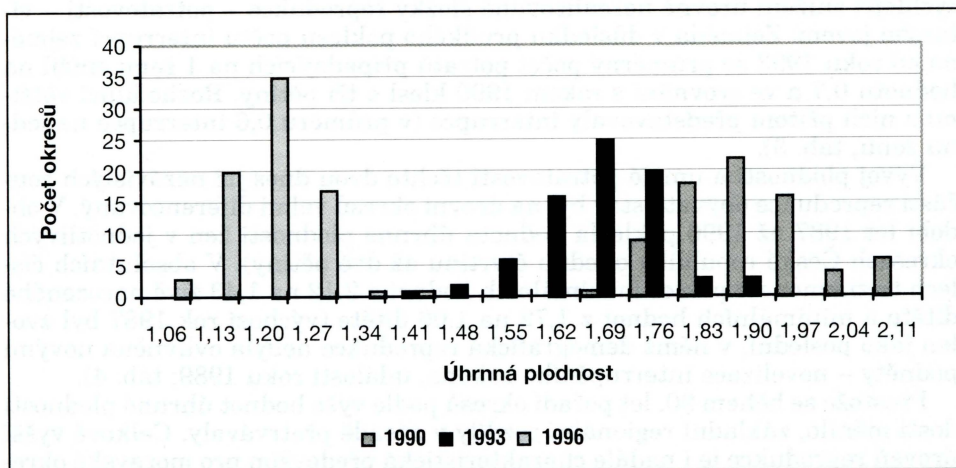
Ukazatel	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Počet živě narozených dětí v tis.	131	129	122	121	107	96	90	91
Počet interrupcí v tis.*)	111	106	94	71	55	50	48	43
Úhrnná plodnost	1,89	1,86	1,72	1,67	1,44	1,28	1,18	1,18
Úhrnná umělá potratovost	1,51	1,45	1,29	0,96	0,74	0,67	0,64	0,59

*) počet interrupcí všech žen s trvalým bydlištěm na území ČR

Pramen dat: ČSÚ

Tab. 4 – Variabilita úhrnné plodnosti mezi okresy České republiky v letech 1987 – 1996

	Úhrnná plodnost v okresech v letech							
	1987	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Max. hodnota	2,116	2,125	2,050	1,970	1,908	1,639	1,472	1,421
Min. hodnota	1,718	1,707	1,627	1,496	1,441	1,263	1,134	1,054
Variační rozptětí	0,398	0,418	0,423	0,474	0,467	0,376	0,338	0,367
Směrodatná odchylka	0,086	0,094	0,093	0,093	0,090	0,075	0,067	0,063
Variační koeficient (%)	4,4	4,9	4,9	5,3	5,3	5,1	5,1	5,2
Úhrnná plodnost v ČR	1,915	1,885	1,861	1,715	1,665	1,438	1,278	1,185

Obr. 2 – Skupinové rozložení četností okresů podle hodnot úhrnné plodnosti. Osa x – úhrnná plodnost, osa y – počet okresů. Pramen dat: ČSÚ.

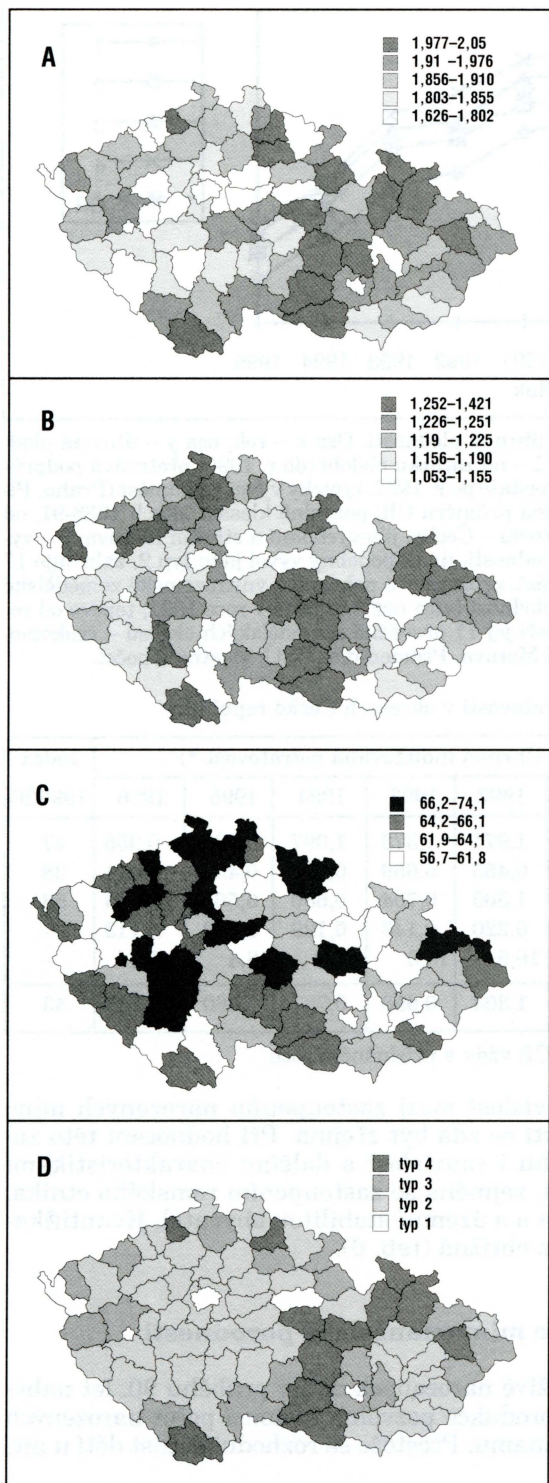
Plzeň, Brno a některé okresy s velkoměsty – Olomouc, Zlín, České Budějovice (obr. 2).

Nejvíce se úhrnná plodnost v České republice snížila mezi roky 1993 a 1994 – o 14 %. V roce 1994 jako jediném v 90. letech nedosáhla úroveň úhrnné plodnosti u žádného z okresů úrovně roku předcházejícího. Pokles absolutně vyjádřené variability souboru hodnot plodností za okresy znamenal současně i redukcí variačního rozpětí těchto hodnot. Relativní míra variability se však po roce 1992 vlivem nízké průměrné hodnoty sledovaného ukazatele prakticky neměnila.

Zjištěné změny tedy nejsou v souladu s očekávaným růstem diferenciací demografické reprodukce na úrovni okresů, ba naopak, průběh změn plodnosti naznačuje přechod k jisté uniformitě, což se projevuje zvýšenou koncentrací úrovně plodnosti. Současný demografický vývoj okresů má tedy spíše plošný charakter, což mohlo být odrazem přechodu na nový typ reprodukce západoevropského typu, k němuž se otevřela cesta v důsledku radikálních celospolečenských změn. Tempo tohoto přechodu je navíc posilováno reakcí na odbourání řady sociálních výhod. Z toho by ovšem bylo možno usuzovat, že současné velmi nízké hodnoty úhrnné plodnosti jsou jen dočasným charakterem.

Ve prospěch této hypotézy by mohly svědčit i výsledky detailnějších analýz. V souboru okresů totiž dochází k významným přesunům v pořadí okresů podle hodnot úhrnné plodnosti v jednotlivých letech. To by mohlo naznačovat buď budoucí prohlubování regionální diferenciací, nebo také kvalitativně nové regionální rozložení plodnosti při zachování současné úrovně variability (obr. 3).

Zdánlivě protikladné výsledky analýzy regionálního vývoje plodnosti (poměrně velké změny v pořadí okresů a přetrvávající tradiční regionální rozdíly v úrovni plodnosti) jsme se snažili objasnit pomocí typologie okresů. Na základě úrovně výchozích hodnot úhrnné plodnosti a jejich vývoje v období 1987 až 1995 byly stanoveny metodou shlukové analýzy čtyři vývojové typy okresů. V grafu (obr. 4) je nápadný téměř paralelní průběh poklesu hodnot úhrnné plodnosti, takže vyšší úroveň reprodukce na počátku zůstala zachována i na konci

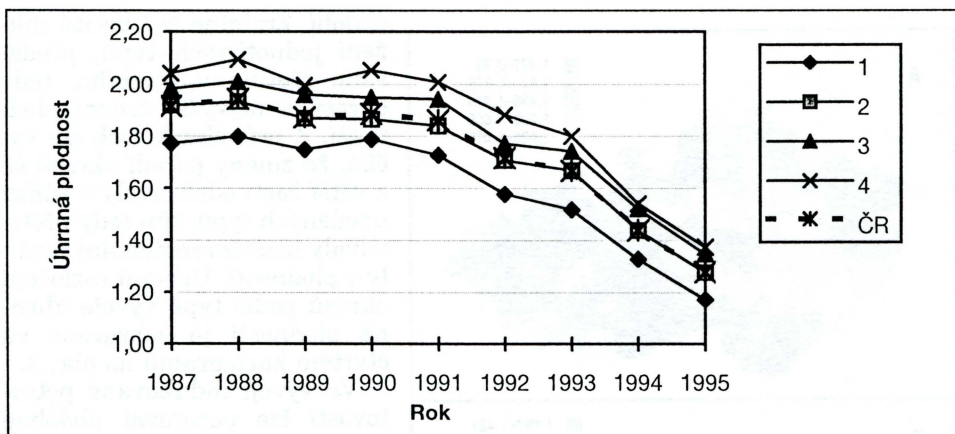

období. Zřetelné je i určité sblížení jednotlivých typů, především třetího a čtvrtého, tedy okresů s nejvyšší úrovní plodnosti. Z průběhu křivek lze vyčíst, že změny pořadí okresů se z větší části odehrávaly v rámci uvedených typů, tím tedy přetrvávaly tradiční regionální rozdíly v plodnosti. Územní rozložení okresů podle typů vývoje úhrnné plodnosti je zobrazeno ve čtvrtém kartogramu na obr. 3.

Ve vývoji indukované potratovosti lze pozorovat obdobné změny jako ve vývoji plodnosti pouze v tom smyslu, že se příliš nemění územní rozložení. Samotné rozrůznění jevu se ale z územního hlediska značně liší. Nejvyšší úroveň úhrnné potratovosti přetrvává v podkrušnohorské pánvi. K tomuto regionu se připojují i další okresy při česko-německých hranicích, zejména Tachov, Cheb, Česká Lípa a Děčín. Nejlepší situace je v populačně stabilizovaných okresech Českomoravské vrchoviny, jižní Moravy a částečně i jižních Čech. Ve srovnání s úrovní úhrnné plodnosti se méně často měnilo pořadí okresů (koeficient pořadové korelace činil 0,918 mezi hodnotami z let 1996 a 1995 a 0,703 mezi roky 1996 a 1991). Ačkoliv se snižovalo variační rozpětí hodnot úhrnné potratovosti, relativní variabilita stagnovala (tab. 6).

Závislost ukazatelů indukované potratovosti a plodnosti

Obr. 3 – Úhrnná plodnost v okresech České republiky v letech 1996 a 1991. Okresy podle typu vývoje plodnosti. A – úhrnná plodnost v roce 1991; B – úhrnná plodnost v roce 1996; C – vývoj úhrnné plodnosti v letech 1996-91 (index 1996/91); D – typologie okresů podle vývoje úhrnné plodnosti (období 1987 – 1995). Pramen dat: ČSÚ.

Obr. 4 – Typologie okresů podle vývoje úhrnné plodnosti. Osa x – rok; osa y – úhrnná plodnost; 1 až 4 – typ plodnosti. Popis typů: 1 – na začátku období (do r. 1990) přetrvává podprůměrná úhrnná plodnost; rychlé snížení nastalo po r. 1992, typický vývoj velkoměst (Praha, Plzeň, Brno, Pardubice, Cheb); 2 – odpovídá průměru ČR, pozvolně klesá v letech 1988-91, od roku 1993 rychlý pokles; zahrnuje 43 okresů – Čechy, jihovýchodní a střední Morava; 3 – vykazuje nadprůměrné hodnoty úhrnné plodnosti, jinak podobný vývoj jako typ 2, zahrnuje 17 okresů různého charakteru – zázemí měst, průmyslové pohraničí, vnitrozemské zemědělské okresy; 4 – přetrvávající vyšší úhrnná plodnost (více než 2,0) ještě v roce 1991, teprve od roku 1993 se plodnost snižuje rychleji, tvoří jej 11 převážně zemědělských okresů – českomoravské pomezí, východní Čechy, severní Morava. Pramen dat: ČSÚ; vlastní výpočet.

Tab. 5 – Variabilita úhrnné umělé potratovosti v okresech České republiky

Ukazatel	Úhrnná indukovaná potratovost *)						Index 1996/91
	1991	1992	1993	1994	1995	1996	
Max. hodnota	2,029	1,971	1,373	1,097	0,998	0,955	47
Min. hodnota	1,093	0,465	0,669	0,416	0,436	0,411	38
Variační rozpětí	0,936	1,505	0,704	0,680	0,563	0,544	58
Směrodatná odchylka	0,196	0,220	0,143	0,129	0,122	0,113	–
Var.koeficient (%)	13,5	16,8	15,0	17,5	18,4	17,8	–
Úhrnná induk. potrat. ČR	1,452	1,304	0,958	0,737	0,660	0,631	43

*) standardizované hodnoty, standard ČR vždy v příslušném roce

žen se neprokázala, zatímco souvislost mezi zastoupením narozených mimo manželství a úhrnnou potratovostí se zdá být zřejmá. Při hodnocení této závislosti je však třeba vzít v úvahu i souvislost s dalšími charakteristikami obyvatelstva jednotlivých regionů, zejména se zastoupením romského etnika, s podílem městského obyvatelstva a s územní stabilitou obyvatel. Kvantifikace vlivu těchto i dalších faktorů je obtížná (tab. 6).

Územní diference mimomanželské porodnosti

Při celkově klesajících počtech živě narozených dětí v průběhu 90. let nabývá ve vztahu k celkové úrovni reprodukce pozvolna rostoucí počet narozených mimo manželství stále většího významu. Přestože se rozhodující část dětí u nás

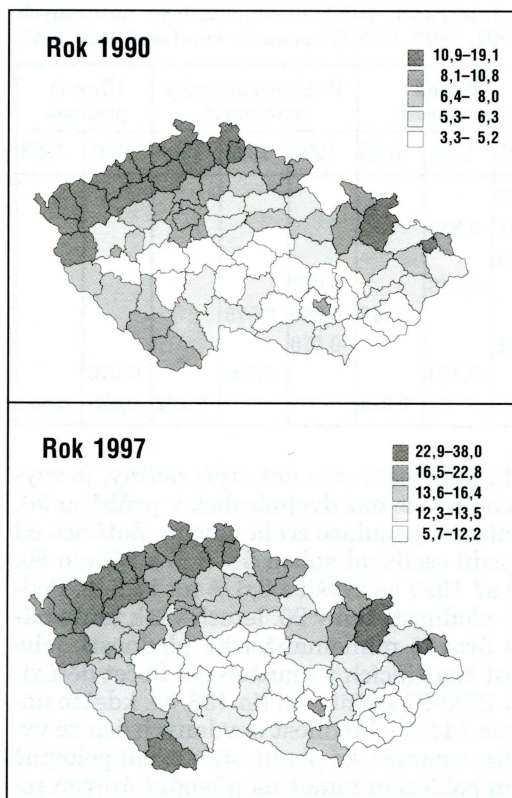
Tab. 6 – Vztahy mezi úhrnnou intenzitou interrupcí, podílem nemanželsky narozených a úhrnnou plodností v okresech ČR v letech 1991, 1993, 1996 (Pearsonův korelační koeficient)

	Úhrnná potratovost			Podíl nemanželsky narozených			Úhrnná plodnost	
	1991	1993	1996	1991	1993	1996	1991	1993
Úhrnná potratovost 1993	0,867							
Úhrnná potratovost 1996	0,747	0,834						
Nemanželsky narození 1991	0,658							
Nemanželsky narození 1993		0,748		0,977				
Nemanželsky narození 1996			0,778	0,960	0,975			
Úhrnná plodnost 1991	-0,165			-0,078				
Úhrnná plodnost 1993		-0,183			0,004		0,670	
Úhrnná plodnost 1996			0,016			0,102	0,639	0,650

stále rodí v manželství – v roce 1997 to byly ještě více než čtyři pětiny, je zvýšení podílu mimomanželsky narozených na více než dvojnásobek v průběhu 90. let fenoménem v reprodukčním chování naší populace zcela novým. Zatímco od začátku 50. let do konce 70. let tento podíl osciloval kolem 5 – 6 % a během 80. let jen mírně vzrostl, v období let 1990 až 1997 se zvýšil z 8,6 % na 17,8 %. Podle výsledků podrobnější analýzy vývoje plodnosti žen v 90. letech však tento nárůst není důsledkem plynule rostoucí úrovně mimomanželské plodnosti, jeho příčinou se stala spíše klesající plodnost žen žijících v manželství. Počet dětí živě narozených v manželství se v letech 1990-97 snížil o 45 tis. (38 %), kdežto narozených mimo manželství vzrostl o 5 tis. (44 %). Plodnost nevdaných žen se vyvíjela nerovnoměrně. Růst intenzity mimomanželské plodnosti v první polovině 90. let byl od roku 1994 vystrídán jejím poklesem téměř na původní úroveň roku 1990. Zvyšování podílu počtu narozených mimo manželství lze dát spíše do souvislosti s klesající intenzitou sňatečnosti a rozšiřováním nesezdaných soužití. Zastavení růstu úrovně plodnosti nevdaných žen je možná signálem, že rozhodující část mladé populace stále dává přednost rodičovství chráněnému institucí manželství.

Existující územní rozdíly v podmínkách reprodukce obyvatelstva České republiky, které jsou výsledkem odlišného sociálního a ekonomického vývoje jednotlivých regionů, se mimo jiné projevují i odlišnými postoji k narození dětí mimo manželství. Odrazem tohoto chování je pak rozdílné zastoupení dětí narozených mimo manželství v celkovém počtu narozených v jednotlivých regionech, zde analyzované na úrovni okresů České republiky. V šesti okresech přesáhl v roce 1997 podíl živě narozených dětí mimo manželství třetinu (Chomutov, Sokolov, Most, Cheb, Ústí nad Labem, Teplice); v letech 1990 – 1997 v těchto okresech vzrostl absolutní počet těchto dětí o více než 30 % (obr. 5).

Během 90. let se podíly narozených mimo manželství ve všech okresech nejen zvýšily, ale vzrostlo i variační rozpětí hodnot při stagnaci a posléze i poklesu variačního koeficientu. Znamená to, že skutečná variabilita mezi okresy zůstala téměř stejná. Přitom rozložení okresů podle zastoupení narozených mimo manželství se měnilo velmi málo. Dokumentují to hodnoty koeficientů korelace pořadí, které při porovnání let 1990, 1994 i 1997 vykazovaly hodnoty vyšší než 0,9, i přiložené kartogramy. Západočeské pohraničí spolu s pánevními okresy severních Čech a přilehlé okresy Děčín, Česká Lípa, Liberec a Jablonec nad Nisou, podobně jako severomoravská oblast Bruntálska a Šumperska vykazují trvale vysoké podíly narozených mimo manželství, zatímco na opačné straně stupnice je

Obr. 5 – Podíl dětí narozených mimo manželství (podíl v procentech). Pramen dat: ČSÚ.

hodnotit, jak se odkládání narození dětí projeví v konečné úrovni plodnosti, ale různé sociologické průzkumy naznačují i v územním detailu, že rodičovství zůstává důležitou životní hodnotou populace a obecně je ještě stále přijímán dvou-dětný model rodiny. Přesto se důsledky současného reprodukčního vývoje objeví v budoucnu v podstatě plošným stárnutím naší populace, a to i přes dlouhodobé odlišnosti ve věkové struktuře regionů.

Literatura a prameny:

- PAVLÍK, Z., KUČERA, M., ed. (1997, 1998): Populační vývoj České republiky 1995 – 1997. Katedra demografie a geodemografie PRFUK, Praha.
- FIALOVÁ, L., KUČERA, M. (1997): The Main Features of Population Development in the Czech Republic during the Transformation of Society. Czech Sociological Review, č. 1, s. 93-111.
- Recent demographic developments in Europe. Council of Europe, Strasbourg 1997.
- Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 1990 – 1996. ČSÚ Praha.
- Potraty 1993 – 1997. Zdravotnická statistika. ÚZIS Praha.

Summary

REGIONAL INEQUALITIES OF AGE STRUCTURE IN THE LIGHT OF DIFFERENT DEMOGRAPHIC BEHAVIOUR IN THE CZECH REPUBLIC

Traditional inequalities of the age structure and demographic behaviour in different Czech regions have survived even in 1990s. Fertility has changed only slowly and depended

většina okresů Českomoravské vrchoviny a široké okolí Brna. U většiny jihomoravských okresů však bylo relativní zvýšení podílu narozených mimo manželství vyšší než průměr.

V 90. letech se v Česku zcela změnil model reprodukčního chování. Stalo se tak na úrovni všech regionů, i když postupně a s různou intenzitou. Na těchto změnách se podílejí především mladší ročníky obyvatelstva, které nejenom odkládají sňatky, ale také narození dětí, a to i v manželství. Spolu se všeobecným poklesem plodnosti se mění i její struktura z hlediska pořadí narozených dětí. Zvyšuje se podíl narozených druhých dětí a zároveň se prodlužuje i interval mezi narozením prvních a druhých dětí. Další, zatím méně významnou změnou, je zrychlení tempa růstu podílu nemanželsky narozených dětí. Tyto trendy se uplatňují ve všech českých okresech při prakticky neměnné úrovni relativní variability ukazatelů reprodukce. Dochází tedy k časově posunutému opakování reprodukčního vývoje v prostorové diferenciaci. Zatím nelze spolehlivě

on the character of reproduction in each region. The shrinking base of the population pyramid, influenced mainly by decreasing fertility rate, results in ageing of population. Regional inequalities of the age structure depend on unequal intensity of reproduction and on different migrational attractivity of different regions. Post-war migrations still much influence the current age and national structure and thus also reproduction. New geopolitical situation seems to have only a minor influence so far.

Regional inequalities of demographic structure in 1990s depends most on the changing fertility patterns and much less on favourable mortality trends. After the political change of 1989 also reproductive behaviour of Czech population began to change. The early fertility model has been in early 1990s replaced by lower marriage rates and the average age of mother at birth has risen. The fertility rate has dropped dramatically since 1992; at the moment the Czech fertility rate is among the European lowest. As a result, also the number of children born decreased in spite of the fact that female generation born in the 1970 now enter the fertile age. Changing reproductive models also include steadily increasing numbers of children born out of wedlock and rapid decrease of induced abortions that ceased to counterbalance fertility.

Traditional regional differences of fertility rates, however, can still be recognised. Fertility analyses by types shows that there have been only minor changes of order among districts; these changes happened mostly in the framework of typological groups. There is a certain correlation between induced abortions and children born out of wedlock; any correlation, however, has been found neither between fertility rate and abortion rate, nor between fertility rate and children born out of wedlock.

Various sociological investigations and opinion polls carried out also in relatively small regions repeatedly show that family life still ranks high among people's values and that for most young people a two-children family is a standard. Current trends of reproduction, however, will soon result into ageing of population in all regions regardless to traditional regional inequalities in age structure.

Fig. 1 – Ageing of population in Czech districts. A – Index of ageing (population 60+ divided by population aged 0 – 14) in 1991 in percents; B – Changes of index of ageing 1991–97 (1997/91 index in percents); C – Index of ageing (population 60+ divided by population aged 0 – 14) in 1997 in percents; D – Share of population 60+ on the total population (1997, in percents). Data source: Czech Statistical Institute.

Fig. 2 – Distribution of districts by the total fertility rate; x – total fertility rate; y – number of districts. Data source: Czech Statistical Institute.

Fig. 3 – Total fertility rate in Czech districts 1991, 1996. Districts by types of fertility development. A – Total fertility rate, 1991; B – Total fertility rate, 1996; C – Changes of total fertility rate in 1991–96 (index 1996/91); D – District types by changing total fertility rate (period 1987–95). Data source: Czech Statistical Institute.

Fig. 4 – District types by changing total fertility rate; x – year; y – total fertility rate; 1 to 4 – fertility types. Explanation of types: 1 – in the beginning of the investigated period (1990) total fertility remains below Czech average; since 1992 there has been a dramatic drop. This type include cities and towns (Přaha, Plzeň, Brno, Pardubice, Cheb). 2 – Total fertility remains average, slow decrease between 1988 and 1991, fast decrease since 1993. Includes 43 districts (Bohemia, SE and Central Moravia). 3 – Total fertility is above average, other characteristics are similar to type 2. Includes 17 districts of unequal structure. 4 – Total fertility remains high (over 2.0) until 1991, since 1993 there has been a certain decrease. Includes 11 mostly agricultural districts (Czech/Moravian transition zone, Eastern Bohemia, Northern Moravia). Data source: Czech Statistical Institute, author's calculations.

Fig. 5 – Share of children born out of wedlock (in percents). Data source: Czech Statistical Institute.

(Pracoviště autora: katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty UK, Na Slupi 14, 128 00 Praha 2.)

Do redakce došlo 15. 12. 1998

Lektorovali Boris Burcin a Tomáš Kučera